E. D.

ÎN POLONIA
ÎNTRE
VIAȚĂ ȘI MOARTE

CU O PREFAȚĂ
DE N. IORGA

VALENII-DE-MUNTE / 1940

E. D.

ÎN POLONIA
ÎNTRE
VIAȚĂ ȘI MOARTE

CU O PREFAȚĂ
DE N. IORGA

VALENII-DE-MUNTE / 1940

Am cetit cu cea mai mare, — nu plăcere, căci nu poate fi plăcere înaintea unei dureri omenești așa de mari, ci emoție —, aceste note din marea nenorocire a Poloniei, fără să cunosc numele autoarei. Astăzi, când ea-mi cere câteva rânduri de recomandație, o fac în chipul cel mai firesc, ca o recunoaștere a sentimentului din care ele au pornit, a formei de valoarea literară pe care o dă și simțirea și a neschimbatelor mele simpatii pentru poporul polon, victimă a unei groaznice fatalități, din afară și — din lăuntru.

N. IORGA.

INTRODUCERE

Lucrarea de faţă este o prelucrare a articolelor mele din „Universul", apărute, fără indicaţia numelui meu, in toamna anului trecut, indată după intoarcerea mea din Polonia, unde mi-a fost sortit să fiu martoră oculară a celui mai fulgerător şi crud războiu pe care l-a cunoscut vreodată istoria.

D-l Profesor N. Iorga a socotit aceste notiţe — de altfel lipsite de vreo pretenţie literară — demne totuşi să fie scoase intr'o ediţie separată, cu toate că, in momentul de faţă, problema războiului germano-polon a incetat să fie actuală.

Am constatat, insă, că lumea dela noi este departe de a şi inchipui cele intâmplate in Polonia, deşi s'a scris destul in această privinţă. Am auzit exprimându-se chiar indoeli, in ceiace priveşte exactitatea celor descrise de mine. Deaceia, am fost nespus de mulţumită când am putut, in sfârşit, să pun mâna pe cei mai buni chezaşi ai obiectivităţii mele: câteva fotografii, atât de potrivite pentru scenele descrise de mine, incât pot servi drept ilustraţii pentru text.

Ele arată mai elocvent decât vorbele mele, rezultatul acestei prime experienţe de războiu ultra-modern, „cu mijloace infernale", care s'a făcut pe trupul Poloniei.

Îmi dau seama că e greu de inchipuit de departe toată tragedia acestei ţări, fără nici o linie de apărare, bombardată din prima zi a războiului pe tot terenul ei şi apoi atacată din două părţi, din Apus şi Răsărit, cu

ultima ei rezistenţă, disperată, in Varşovia asediată, care nu s'a predat decât după trei săptămâni de bombardament continuu: din aer şi depe pământ.

Deaceia am căutat să prezint toate văzute acolo intr'o povestire credincioasă, care poate revendica doar valoarea unui adevărat document istoric.

De altfel, pentru prima dată am de a face cu un material viu şi proaspăt, fiind deprinsă, in ceiace am scris până in prezent, cu un material mort de veacuri.

Cred, totuşi, că in aceste amintiri, cari păstrează pe alocuri notaţia scurtă şi crudă a insemnărilor, luate in goană, sub impresia momentului, cititorul va putea gasi prilej de meditaţie asupra unei vaste tragedii, desfăşurate atât de aproape de noi.

E. D.

I.

ÎN PREAJMA RĂZBOIULUI

Am venit în Polonia cu vreo două săptămâni înainte de începerea războiului, având o bursă de studii pentru cercetări istorico-literare pe timp de cinci luni. La Varşovia am găsit pe sfârşite cursurile de vară pentru străini, la cari m'am grăbit să iau parte ca una din participantele lor mai vechi. Numărul cursiştilor era cam restrâns, în comparaţie cu cel din anii trecuţi, când reprezentanţii a nu mai puţin de douăzeci de naţiuni diferite veniau în Polonia să studieze limba şi cultura acestei ţări.

In anul acesta – nici un German, bine înţeles! O atmosferă neobişnuită de nelinişte şi o oarecare încordare printre ceilalţi!

Ca de obiceiu, eram cum nu se poate mai bine primiţi în sânul societăţii poloneze, care organiza pentru noi ceaiuri, diferite recepţii, excursiuni şi petreceri. Insă şi acolo nu se vorbea decât de apropiatul războiu, în care totuşi – dându-ne seamă de monstruozitatea lui – nimeni dintre noi nu voia să creadă. Imi aduc aminte de discursul aprins al primarului Varşoviei, Starzyński, figura devenită

legendară in timpul războiului, la o recepţie făcută pentru noi de către primăria oraşului, in care vorbea de drepturile vitale ale Poloniei şi de necesitatea inevitabilă a apărării lor.

Studierea limbii polone mergea cam greu. Nici elevii, nici profesorii nu prea aveau chef de lucru, preferind discuţiile nesfârşite în jurul problemelor unui războiu modern. Se inţelegeau, contra obiceiului cursurilor, in alte limbi decât in cea polonă, pe care cea mai mare parte dintre cursişti nu o poseda încă bine. In schimb mulţi dintre ei, fiind din ţările baltice sau slavişti din alte ţări, vorbeau limba rusă, supranumită de cineva in glumă „limba diplomatică" a cursurilor. Şi-mi aduc aminte cum un Finlandez, incercând să vorbească nemţeşte, a fost brusc oprit de un coleg al său, care l-a sfătuit să vorbească ruseşte...

Aşteptam cu o mare nerăbdare excursia, care ni se făgăduise, la Wilno, un oraş, despre care ni s'a vorbit atâta; însă, cu câteva zile inainte de plecarea noastră acolo, toţi cursiştii englezi şi francezi au fost rechemaţi urgent în ţările lor, iar in Polonia incepuse mobilizarea generală, care făcuse aproape imposibilă orice deplasare prin ţară.

Impreună cu soldaţii, venea la Varşovia şi populaţia civilă din provincie, capitala fiind socotită mai asigurată prin apărarea antiaeriană decât oraşele mai mici. Se găseau, insă, unii dintre locuitorii Varşoviei, cari aveau o altă părere in această privinţă, trimiţându-şi familiile cât mai departe de graniţa germană, in provinciile apropiate de Rusia. Se poate uşor inchipui soarta lor: dacă mulţi dintre cei veniţi

in capitală aveau să piară mai târziu din pricina bombardamentului, ceilalţi aveau să aibă surpriza neplăcută să se găsească la un moment dat în zona ocupată de trupele sovietice.

La Varşovia, pregătirile pentru apărare se făceau cu înfrigurare. In toate grădinile publice şi în curţile caselor, populaţia civilă săpa şanţuri. Un zel deosebit arătau evreii.

Trebuind să vorbesc odată cu o funcţionară superioară a Ministerului de Instrucţie polonez, am găsit-o... desculţă, printre alţi funcţionari şi funcţionare, şi ei cu ghetele scoase, săpând cu însufleţire un adăpost în curtea ministerului, unde m'a şi primit, lucrând înainte. Insăşi soţia Preşedintelui Republicii a luat parte la aceste săpături.

Pe stradă vedeai toată lumea cu măşti contra gazelor, atârnate pe după gât. Cei cari n'au avut grijă să se aprovizioneze dinainte, formau cozi lungi înaintea magazinelor speciale, asaltate de public.

Dintre alimente, nimic n'a dispărut de pe piaţă; s'a micşorat numai cantitatea zahărului, care se vindea câte un kilogram de persoană, iar pâinea pentru populaţia civilă se făcea numai odată pe zi, brutarii fiind ocupaţi cu pregătirea pâinii pentru armată.

Cu câteva zile înainte de războiu, făcusem o vizită profesorului Tadeusz Zieliński, care mi-a arătat pregătirile de apărare pasivă, făcute în casa lui. Jurimprejurul ferestrelor şi uşilor se aplicaseră benzi de cauciuc ca să împiedice pătrunderea gazelor otrăvitoare. La fel fusese prevăzut şi un cufăr special pentru provizii, plin de conserve şi alte alimente. Măsura s'a

dovedit pe urmă complect inutilă, fiindcă gazele n'au fost intrebuinţate, iar casa profesorului a pierit în flăcări, din cauza unei bombe incendiare.

Mă intorceam dela profesorul Zieliński prin strada *Nowy Swiat*, una din cele mai frumoase artere ale Varşoviei. Nu ştiam că pentru ultima dată aveam să admir casele şi vitrinele ei, ruinate cu desăvârşire în ultima zi a bombardamentului.

Am vrut să intru în biserica *Swiętego Krzyża* (Sfintei Cruci), dar am fost oprită de sunetele muzicei militare. Treceau soldaţii, cu căşti de oţel. Alături, pe trotuar, veneau femei plângând. Am observat lacrimi şi pe obrazul unora dintre soldaţii mai tineri. Ceilalţi, dimpotrivă, mergeau foarte siguri, cu o hotărire atât de fermă, încât pentru prima dată am crezut în posibilitatea războiului.

Am intrat in biserica pomenită, unde se păstrează inima lui Chopin. Inăuntru lume — bărbaţi şi femei, — ingenunchiaţi şi in lacrimi. Am admirat chipul deosebit de frumos al lui Hristos pe una din icoanele bisericii. L-am regăsit pe urmă cu greu printre rămăşiţele icoanelor sfărâmate de bombe, cu capul despărţit de trup, cu ochii in cari suferinţa părea să fie a unui muribund.

In ajunul războiului s'au anunţat exerciţii de aparare pasivă. N'au mai avut insă loc. Deaceea, inceputul bombardamentului adevărat al Varşoviei, despre care va fi vorba în capitolul următor, a fost luat de mulţi dintre noi drept exerciţii pregătitoare, până când ni s'a anunţat la radio adevărul crud: războiul!

II.

UWAGA, UWAGA...

In ziua de 1 Septembrie, la cinci dimineaţa, mă trezeşte strigătul sergentului de stradă:

— „*Okna zamykać!*" (Ferestrele, închideţi-le!)

Peste puţin timp cineva îmi bate la uşă. Servitoarea, cu faţa descompusă, intră să vadă dacă am închis fereastra.

— „Ce s'a întâmplat?" o întreb: „Exerciţii de apărare pasivă?"

— „Da", îmi răspunse, „dar s'a anunţat prin radio că avioanele germane sunt deja deasupra pământului polonez!"

— „Atunci e războiu?"

— „Probabil".

In depărtare, o zguduire surdă, urmată de sunete de ale sirenei.

„Ce naturale par exerciţiile acestea", mă gândeam, încă buimacă de somn şi... mă întorsei spre perete ca să-mi continui visele.

Bubuiturile, însă, cari se apropiau, au început a mă nelinişti oarecum. M'am îmbrăcat şi am coborît în vestibulul mare al căminului de studente, unde locuiam.

Acolo la radio se anunţa un atac aerian asupra capitalei Poloniei:

„Hallo! Hallo! Uwaga! Uwaga! Alarm lotniczy na miasto Warszawę, na miasto Warszawę!"

(Allo! Allo! Atenţiune! Atenţiune! Atacul aerian asupra oraşului Varşovia, asupra oraşului Varşovia!)

— „Prea exagerează!", îmi repetam cu nedumerire, observând cum studentele poloneze, cu feţele ingrijorate, preparau în grabă maşti improvizate din tifon contra gazelor.

— „Vă e frică?", mă întrebă una din ele.

— „Nu, dar aş vrea şi eu să fac ceva, să vă ajut!" Şi într'adevăr, mă cuprinsese par'că o febră de activitate, o sete de muncă, de mişcare.

Vestibulul se umplea de trecători de pe stradă, pe cari sergentul îi silea să intre în case. Toţi erau nedumeriţi:

— „E oare exerciţiul, anunţat de eri, sau un bombardament veritabil contra Varşoviei?"

Peste câtva timp, alarma a încetat şi am putut eşi pe stradă. M'am dus la biblioteca Universităţii; în curte m'am întâlnit cu profesorul Wędkiewicz, sub conducerea căruia lucram. Văzându-mă, s'a crucit:

— „N'aţi plecat?! Ei, atunci, bravo! O să aveţi şi acum de lucru. Voiu avea nevoie de dv. în seminarul meu. Asistentul meu..."

Urletul sirenei şi bubuitul puternic întrerupseră vorbele magistrului. Profesorii şi funcţionarii Universităţii alergau prin curte, îndreptându-se spre adăpostul solid, construit sub una din casele Cetăţii Universitare. Am intrat cu toţii sub bolţile subteranei.

— „Foarte naturale sunt la dv. exerciţiile pregatitoare pentru apărarea pasivă", căutai să

exprim eu în câteva cuvinte de politeţă nedumerirea care mă rodea.

— „Ce spuneţi, doamnă!" izbucni nervos profesorul meu: „Nu ştiţi, oare, că dela cinci dimineaţa Varşovia este bombardată de avioanele germane?!"

Abia atunci am înţeles, dece celor mai mulţi dintre profesori, cari erau în jurul nostru, le tremura foarte ciudat bărbia, iar feţele lor palide arătau ca ale unor bolnavi.

Astfel, aproape pe nesimţite, au trecut pentru mine primele clipe ale botezului de foc pe pământul Poloniei.

In schimb, zilele cari au urmat, aveau să semene cu un vis urît! Atacurile de avioane deveniră din ce în ce mai dese, ajungând la câte 5—7 incursiuni pe zi. Aproape că era imposibil să mai ieşi pe stradă.

Lumea, cu o încordare isterică, aştepta ajutorul Angliei şi Franţei. Am auzit totuşi, cum o Poloneză spunea cu mândrie:

„Nu contăm pe nimeni! Am ştiut să trăim, vom şti şi să murim singuri!"

Duminică, în ziua de 3 Septembrie, lumea era în biserici. Se ruga sub bombardamentul aerian, când se auzi răsunând pe stradă strigătul băeţilor cu ziare:

„Anglia şi Franţa au declarat războiu Germaniei!..."

Toţi au sărit afară din biserici, case şi adăposturi! Plângând de bucurie, se îmbrăţişau pe străzi:

„Dumnezeu a auzit rugămintea noastră!"

La radio s'a anunţat că numeroase manifes-

taţii au loc pe lângă ambasadele străine. Am ieşit să văd bucuria poporului polonez.

Cerul era senin. Avioanele inamice nu încetau să bombardeze capitala. Totuşi, mii de oameni, dispreţuind pericolul, se îndreptau spre ambasade, cântând imnurile ţărilor amice. Am observat o procesiune specială, compusă numai din evrei. Imbrăcaţi in caftane şi in haine europeneşti, impestriţaţi in toate chipurile, dar entuziaşti, ei au trecut, cântând cu însufleţire imnul polonez.

Dar s'a găsit cineva care s'a indoit de realitatea ajutorului aliaţilor:

„Acum s'au trezit? Intr'a treia zi de război?"

Am văzut cum mulţimea l-a târît cu injurii şi bătăi, strigând într'una:

„*Szpieg*!!" (Spion!).

Linşarea pe străzile Varşoviei se făcea cam des in aceste zile de groază, sub bombele avioanelor. Erau prinşi şi spioni adevăraţi. Se spunea că unii dintre ei fuseseră coborîţi de avioanele inamice, cu paraşute, travestiţi in vestminte de preoţi, şi că au fost surprinşi semnalizând duşmanilor rezultatele observaţiilor.

Indignarea populaţiei a crescut enorm, când s'a aflat că primele jertfe ale acestui război erau femei şi copii, sfâşiaţi de proectile in timpul bombardamentului vilelor din Jözefowo, o localitate climaterică, situată in pădurile de lângă Varşovia,

„Lumea întreagă să afle despre aceasta!", astfel striga titlul unui articol dintr'un ziar polonez, care descria moartea nefericitelor victime. Iar la radio se anunţau mereu atacuri

noui asupra intregului pământ al Poloniei, speakerul intrerupând informațiile și muzica prin alarme nesfârșite în capitală:

„Atenție, atenție, avioane inamice deasupra Varșoviei!“

III.

UWAGA, UWAGA, NADCHODZI!

Aceste alarme, pline de dramatizm, aveau şi o poezie a lor specială, solemnă şi sinistră.

Incepeau de obiceiu cu un anunţ că escadra inamică a trecut graniţa ţării:

„Hallo! Hallo! Uwaga! Uwaga!
Przeszedł!"

(Allo! Allo! Atenţiune! Atenţiune!
A trecut!)

După o astfel de introducere, nu aşteptai decât strigătul următor, vestindu-ne că avioanele se apropie de capitală:

„Hallo! Hallo! Uwaga! Uwaga!
Nadchodzi!".

(Allo! Allo! Atenţiune! Atenţiune!
Se apropie!).

Se auzia şi comanda stranie pentru tunurile antiaeriene: *„Ko ma 21! Ku da 43!"*, ş. a., bubuitul artileriei antiaeriene şi sunetul sec al mitralierelor. Apoi, nu întârzia nici alarma obişnuită pentru capitală:

„Hallo! Hallo! Uwaga! Uwaga!
Zarządzam alarm lotniczy na miasto Warszawę, na miasto Warszawę!"

(Allo! Allo! Atenţiune! Atenţiune!

Anunţăm atacul aerian asupra oraşului Varşovia, asupra oraşului Varşovia!) şi urletul sirenei, acompaniat aproape imediat de bubuitul bombelor aruncate.

Atacul părea interminabil. Aşteptai cu înfrigurare să se anunţe că a luat sfârşit, dar în loc de cuvintele mult dorite: *„Odwołuję“*... etc. (Anunţăm sfârşitul...), radio ne oferia ba Polonesul lui Chopin, ba vre-o mazurcă, sau cântece patriotice, aducându-ne din când în când aminte că *„alarm lotniczy trwa“* (atacul aerian continuă). În sfârşit, oftai cu uşurinţă, auzind semnalul de normal:

„Hallo! Hallo! Uwaga! Uwaga! Odwołuję alarm lotniczy na miasto Warszawę, na miasto Warszawę!“.

(Allo! Allo! Atenţiune! Atenţiune!

Anunţăm sfârşitul atacului aerian asupra oraşului Varşovia, asupra oraşului Varşovia!) stăruia vocea speackerului cu o oarecare satisfacţie.

Avioanele plecau, dar în curând veniau altele în locul lor. Atacuri peste atacuri, din ce în ce mai prelungite! Îmi aduc aminte de un atac de peste şaptezeci de avioane, care a durat cinci ceasuri. Ne refugiasem în gangul unei case, descompuşi de groază, aşteptând să nimerească bombele în ea, fiind gata în fiecare moment să alergăm în stradă ca să nu cadă, prăvălindu-se, zidurile peste noi.

Ne-am convins, însă, de zădărnicia acestei măsuri, asistând la o scenă teribilă: o bombă nimerise într'o casă din apropiere. Oamenii din gang au năvălit în stradă; o altă bombă

a căzut în mijlocul lor! Atunci, cei rămaşi în viaţă, instinctiv s'au retras iarăşi în gang şi şi-au găsit moartea sub ruinele casei, prăbuşite ca un castel de cărţi de joc.

In curând, radio a încetat să mai prevină publicul asupra atacurilor aeriene, căci acestea se continuau aproape fără întrerupere.

Lumea disperată se agăţa de orice zvon optimist, de ştiri de acestea anunţate prin radio, că oraşele germane ar fi fost bombardate de aliaţi, şi că Berlinul ar fi mai ruinat decât Varşovia. Se auzia la radio cum cineva căuta să încurajeze populaţia:

„Ţineţi-vă! Ne vine ajutor din Canada! Polonezii de acolo au format, cu ajutorul lui Paderewski, divizii întregi ca să apere Varşovia!"

Intr'o zi, Varşovia s'a umplut de armată poloneză, care, retrăgându-se de pe poziţiile ocupate de inamic, dinspre Poznania, a intrat în oraş, prefăcându-l într'o cetate, bine întărită. Jurimprejurul Varşoviei s'au săpat câteva linii de tranşee, artileria a fost aşezată nu numai în grădini publice, dar şi in curţile mai multor case, unde s'au făcut depozite întregi de lăzi cu obuze şi granate, iar pe acoperişuri, aproape la toate casele, erau aşezate tunuri antiaeriene şi mitraliere.

Astfel se explică dezastrul de neînchipuit, căruia i-a căzut jertfă Varşovia.

Bombele inamice, nimerind în asemenea case, provocau explozia obuzelor poloneze, cari ruinau aproape cu desăvârşire cartiere întregi. O mare parte din populaţia civilă a Varşoviei, având obiceiul să se ascundă în pivniţi şi adăposturi în timpul bombardamentului, a pierit

sub aceste dărâmături. Nimeni nu mai încerca să desgroape miile de victime de sub moloz, şi nenorociţii muriau asfixiaţi sub ruine. Nici cei răniţi pe străzi nu prea se bucurau de ajutor. Un mare artist dramatic polonez a murit din cauza gangrenei, fiind numai uşor rănit la faţă de o schijă de obuz.

Dar în panica aceea, toată lumea îşi pierduse capul. Cine mai sta să se uite la nişte răniţi, când fiecare trebuia să-şi apere pielea sa proprie?

Mi s'a povestit, cum, dintr'o casă ruinată, o doamnă a avut timp să sară în stradă, pe când soţul ei a rămas tot neatins, dar... după un zid căzut. Câteva zile ei au putut încă vorbi unul cu altul. In curând, însă, bărbatul a murit de foame, de sete şi de frig, neputând străbate până afară.

O femeie născuse în timpul bombardamentului şi a fost transportată din casa bombardată într'o altă. Copilul fusese uitat. Peste câteva ceasuri l-au găsit neatins printre ruinile casei nimicite. Era, bineînţeles, un băiat. Unul din viitorii luptători, născuţi sub semnul crunt ale marilor încrâncenări. Mai mult ei se nasc în vreme de războiu...

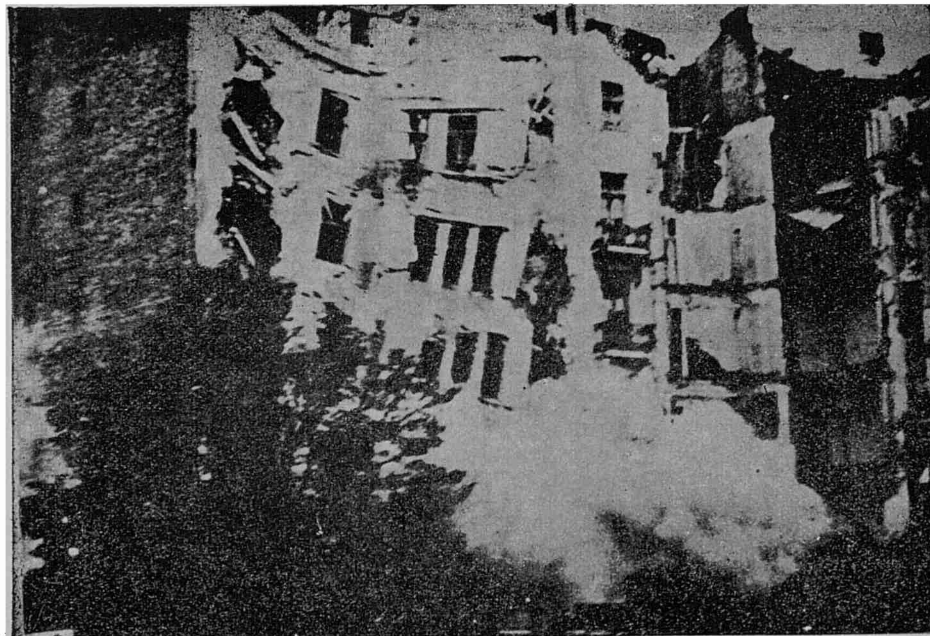

Fig. 1. — Casa, plină de oameni, se prăbușește ca un castel de cărți de joc de la o singură bombă!

IV.

MAŞINI CONTRA OAMENILOR

O parte din populaţia Varşoviei a început să fugă din acest infern, îndreptându-se peste Vistula la Sud-Est, spre Lublin, pe singurul drum liber, neocupat încă de trupele germane. Refugiaţii au fost, însă, atât de puternic bombardaţi pe drum de avioane, încât cei mai mulţi dintre ei s'au întors, în plină panică, înapoi. Un cunoscut, care era printre ei, îmi povestea de priveliştea grozavă a resturilor de oameni, sfâşiaţi de bombe.

A văzut un cap de femeie, agăţat cu cozile de un fir de telegraf. Povestea încă, cum o mamă îşi ducea într'o plapumă copilul şi cum deodată a băgat de seamă că plapuma e goală. I-a fost cu neputinţă să-şi regăsească pe micuţul, pierdut în valurile de oameni, cari fugeau înainte.

După unul din bombardamentele de aviaţie, care m'a surprins în oraş, mă întorceam acasă. Deodată auzii o alarmă specială: *gongul*, ceia ce însemna: „atacul cu gaze".

Oamenii din jurul meu păreau că au înebunit de groază. Alergau pe străzi, strigând cu

disperare: „Gaze! Gaze!" N'aveam mască şi m'am grăbit şi eu acasă, unde s'a lămurit că alarma a fost falsă, cineva căutând dinadins să mărească panica în populaţia, care, într'adevăr, trecuse printr'o groază de nedescris, gândindu-se la asemenea primejdie.

Acasă mă aştepta o surpriză neplăcută. Căminul de studente urma să fie prefăcut într'un spital şi fetele, care locuiau într'însul, fuseseră invitate să-l părăsească în timp de câteva ore. Unde să mă duc? Să mă întorc în România, era prea târziu: nu mai erau trenuri, cari, de altfel, mă îngrozeau mai mult decât statul la Varşovia, deoarece întotdeauna am avut oroare de panica şi de îngrămădirile de prin trenurile, cari urmau să fie bombardate la sigur. In afară de aceasta, nici gând de vre-o maşină sau birjar în toată Varşovia! Mi-am adus, însă, aminte că foarte aproape de căminul meu stă doamna G., o prietenă de a mea poloneză, pe care o cunoscusem încă de la Bucureşti şi care mă rugase să mă adresez ei, dacă voiu avea neplăceri mai deosebite în timpul războiului.

Mi-am transportat, dar, cu greu, valizele în casa ei, unde, însă, n'am găsit decât o servitoare. Stăpâna îi era plecată în vila sa de lângă Varşovia, şi servitoarea m'a sfătuit să mă duc şi eu acolo. Cu toate că era destul de târziu, m'am hotărît să plec cu ultimul tren electric, care ducea în localitate.

Era noapte când am ajuns la vila prietenei mele, care m'a primit cu braţele deschise, asigurându-mă că aci voiu putea dormi mai liniştit decât la Varşovia.

M'am desbrăcat pentru prima oară de când începuse războiul şi am adormit, convinsă că nimic nu-mi va mai tulbura somnul până dimineaţa târziu. M'am înşelat, însă, amarnic.

Pe la patru dimineaţă, mă trezeşte lătratul nervos al câinelui prietenei mele, un zbârnâit surd deasupra casei şi strigătele speriate ale servitoarelor:

„Do schronu! Do schronu!".

(La adăpost! La adăpost!)

Desbrăcată cum eram, alerg în curte. Nişte avioane de recunoaştere sburau foarte jos, deasupra vilei. Prietena mea iese şi ea speriată din cameră cu câinele de lanţ, şi cu toţii dăm o fugă zdravană până în parc, unde, printre tufişuri, se săpase un mic adăpost, acoperit cu crengi.

Abia de încăpeam în gaura asta întunecoasă de pământ, zgribuliţi şi lipiţi foarte incomod unul de altul. Servitoarele speriate, şopteau într'una rugăciuni.

Frigul de dimineaţă şi umezeala pădurii îmi pătrundeau până în oase, picioarele îmi amorţiseră. Am căutat să părăsesc această poziţie obositoare, îndreptându-mă spre ieşirea „*schron*"-ului improvisat, dar tunetul bombelor, aruncate undeva în apropiere, mă oprea pe loc.

— „Bombardează staţia electrică!" ne şopteşte cu spaimă una din servitoare.

— „Ce staţie electrică!" izbucneşte cealaltă: „Parcă nu ştii că se bombardează şi vilele, şi femeile şi copiii?".

Şi a început să-mi povestească, cum vre-o zece femei din localitate, în timp ce săpau la cartofi, fuseseră atacate de avioanele duşmane. Unele din ele au fost omorîte pe loc, celelalte

au căutat să se ascundă sub o caruță, dar au fost secerate de o mitralieră de pe unul din aeroplane.

— „Două din ele se află greu rănite în spitalul nostru", îmi confirmă doamna G. „Dar iată lucruri și mai ciudate", continuă dânsa: „O fetiță păștea niște vaci. Avioanele au început să bombardeze cireada, omorând-o și pe fetiță. Iar o refugiată din părțile ocupate de inamic, ne-a povestit, cum a asistat la moartea copiilor săi, sfârtecați de o bombă aeriană, pe când ieșiau din trenul, în care se găseau bombardați fără încetare. I-a recunoscut doar după unele fâșii din îmbrăcăminte. Ni s'a spus prin radio", continuă ea, „că avioanele dușmane aruncă bomboane otrăvite și ne-au prevenit să nu ridicăm de pe jos nimic de ale mâncării".

Toată ziua am avut plăcerea să ascult astfel de povestiri înspăimântătoare, întovărășite de bubuitul bombelor. Seara, atacurile au încetat și am putut să ne înapoiem în casă ca să mâncăm și să ascultăm radio.

Am vrut să aud ceva din România, dar nu puteam prinde niciun post românesc.

Deodată auzii vocea profesorului N. Iorga... Vorbea despre războaiele de altădată, comparându-le cu cele de astăzi, „cari se deosebesc", zicea el: „prin mijloacele lor infernale"...

Era vorba tocmai de acest infern, prin care treceam, și această coincidență m'a izbit într'atât, încât pe neașteptate m'au podidit lacrămile. Plângeam, aducându-mi aminte de viața liniștită și blândă a Bucureștilor îndepărtați, de Universitate, de profesorii și elevii mei, de lucrări, de familie mai cu seamă, care

Fig. 2. — Femeile, atacate de avioanele dușmane, în timp ce săpau la cartofi

nu ştia nimic despre mine! Mi se părea că nu-i voiu mai vedea niciodată şi că pentru ultima oară aud glasul cunoscut al profesorului meu, care parcă asista la cele petrecute în jurul nostru, vorbind cu indignare tocmai de iadul care ne încunjura.

Şi într'adevăr: l-am auzit pentru ultima dată... pe pământul Poloniei. A doua zi, staţia noastră electrică fusese bombardată şi noi am rămas nu numai fără radio şi fără lumină, ci şi fără apă.

V.

VILA JADWIGA

În ziua aceia, prietena mea plecase cu ultimul tren la Varşovia. Aflând de inaintarea rapidă a Germanilor, dorise să fie alături de tatăl ei, rămas în capitală. Pe mine m'a rugat să rămân în vila sa, ca s'o ocrotesc pe cât se poate, când vor începe perchiziţiile. Mai toată lumea din localitate, în special bărbaţii, plecaseră la Varşovia. Rămăsesem singură cu două servitoare şi un copil de vre-o şapte ani, printre vilele părăsite, în pădure, simţindu-mă cu totul străină lângă aceste femei simple, înebunite de groază.

Suferinţa comună ne apropia, însă. Petrecând, sub zbârnâitul înfricoşător al avioanelor, pe prietena mea la gară, mă întorceam, împreună cu una din servitoare, Jadea, acasă. Simţeam un gol în suflet şi inima mi se strângea de desnădejde.

Deodată, printre ramurile unui tufiş, văzui ceva alb.

„E o statue“, îmi lămuri fata. M'am apropiat s'o văd şi am zărit figura lui Hristos, binecuvântându-ne cu blândeţe şi parcă spunând: „Să nu vă fie frică: Eu sunt cu voi!“

Am repetat aceste cuvinte fetei, care era cu mine. A izbucnit într'un plâns chinuit şi a căzut în genunchi înaintea statuei, îngânând o rugăciune. De atunci, în clipe de disperare şi de primejdii, locul acesta a devenit singurul nostru adăpost.

A doua zi, am auzit primele bubuituri ale artileriei germane, care se apropia de noi.

În jurul pădurii au inceput să bubuie tunurile poloneze şi duşmane, iar obuzele zburau pe deasupra casei noastre cu un vuet sinistru. Peste puţin, au început să treacă pe la noi refugiaţi din satele înconjurătoare, cari-şi părăsiseră casele, măcinate de bombe, şi ne povesteau, la un popas, despre luptele crâncene, ce se dădeau în jurul nostru. Multă lume şi-a găsit atunci adăpostul şi hrana la noi în vilă, devenită pentru ei, în aceste zile de spaimă, o adevărată oază.

Într'o zi, servitoarele mi-au arătat pe deasupra pădurii nişte nori albi, cari se apropiau de noi cu o viteză stranie.

„Gaze!" a hotărit una din ele, mirosind aerul, şi au alergat cu toate în pivniţă, luând cu ele şi câinele prietenei mele. Degeaba căutam să le reţin, arătându-le că fuga lor n'are nici un rost. Nu mă ascultau. Rămăsesem singură, incercând să dezleg secretul norilor neobişnuiţi, cari totuşi mă neliniştau şi pe mine.

Deodată auzii un bubuit sec, puternic, deosebit de cel al tunurilor, şi recunoscui... furtuna. Am alergat să scot pe bietele fricoase din pivniţă, unde le-am găsit, pe unele cu măşti, pe altele cu comprese de sodă şi glicerină la nas, cu ochii scoşi afară de spaimă şi de lipsă

de aer. Până și cățelul căpătase o astfel de compresă pe botniță, suportând operația aceasta cu o răbdare exemplară.

In general, câinele nostru putea sluji oamenilor ca pildă de inteligență și de curaj. Era un cocker admirabil, de rasă, pe care prietena mea mi-l încredințase ca pe un copil al său. Purta un nume ciudat: *Bomba,* cam nepotrivit in timp de războiu, fiindcă adesea, când îl chemam, lumea săria speriată, crezând că e vorba de o bombă adevărată! Dormea cu mine în pat și mă trezea cu un lătrat, când auzea avioanele apropiindu-se, apoi mă grăbea să alerg la adăpost, unde stătea cuminte in tot timpul bombardamentului, iar când au intrat Germanii, n'a mușcat pe nici unul dintre ei, făcându-se deodată neobișnuit de blând față de acești străini.

Intr'o zi, un detașament de artilerie poloneză a trecut in fugă pe lângă vila noastră, întrebând cu ingrijorare, dacă n'am văzut Germani. Am înțeles că se retrăgeau.

Eram singură în casă. Servitoarele ieșiseră în pădure, luând cu ele pe băiatul uneia dintre ele, Grześ, care era, acolo, profesorul meu mai de seamă de limba polonă. S'au întors speriate, pevestind cu groază cum s'au intâlnit cu un grup de soldați germani, cărora Grześ s'a grăbit să li arate pumnul. Mama lui m'a rugat să-l țin și eu de rău. Am început să-l dojenesc, dar, după obiceiul său, s'a apucat să-mi îndrepteze cu grijă greșelile de limbă. Râzând, a trebuit să-l las în pace!

A doua zi, au inceput perchizițiile în localitate. Eram sub ocupația armatei Reichului.

Vilele părăsite de stăpâni au avut mult de suferit. Deaceia, m'am hotărît să declar Germanilor că sunt stăpâna vilei, ceia ce am și făcut, când au intrat în casă primii soldați-inamici. Căutau arme și aparate de radio. Aparatul nostru nu mai funcționa, totuși l-au distrus cu puștile și cu picioarele. Au găsit și un cartuș și insistau să le predau și arma, de care, la drept vorbind, habar n'aveam. Inchipuindu-mi că prietena mea a dat-o la vreme autorităților polone, am răspuns că în casă nu se află nici una. Am înțeles, ce mare imprudență făcusem, abia atunci, când peste câteva zile, făcând curățenie prin odăi, o servitoare a găsit în vestibul, după niște haine, două carabine, pe cari nu știu prin ce minune, Nemții nu le-au descoperit.

Deatunci n'am mai jucat rolul periculos de Poloneză, „stăpână a casei".

Nu era de glumit cu Germanii! Legile războiului, le împlineau cu strășnicie. Populația, însă, neobișnuită cu dispozițiile noi ale dușmanului, făptuia tot chipul de abateri. Astfel, vreo douăsprezece femei din satul vecin au fost împușcate pe loc, pentru că au ieșit din case după ora șase seara, ceiace era strict interzis, și, în loc să se oprească la somația „Halt!", au început să fugă, încotro vedeau. Pentru câțiva soldați germani, uciși de populația civilă, (ceiace se întâmpla deseori), se distrugeau, ca represalii, cu artilerie și mitraliere, localități întregi. In afară, însă, de asemenea împrejurări, Germanii se purtau cu populația destul de civilizat, căutând să desmintă zvonurile, răspândite pe seama cruzimei lor.

VI.

JENCY, JENCY!

Intr'o dimineaţă, ne-am pomenit cu şapte ofiţeri polonezi înarmaţi, la poarta vilei noastre. Tremurau de frig şi de foame şi ne-au cerut adăpost. Făceau parte dintr'o divizie, înfrântă de inamic prin apropierea Varşoviei. O parte dintr'înşii s'au predat; ei, însă, fugiseră în pădure, preferând să moară, decât să cadă în mâna duşmanului. După ce s'au spălat şi au mâncat, i-am sfătuit să-şi aleagă un loc mai sigur în parcul vilei, casa noastră fiind mereu vizitată de Germani. Acolo au stat trei zile, aşteptând zadarnic schimbarea în bine a situaţiei de pe front. Veneau uneori în casă, să mănânce în timpul mesei, iar seara le duceam noi de mâncare, în pădure. Intr'o zi, însă, când veniseră la masă, vre-o zece soldaţi germani au intrat pe neaşteptate în casă pentru o nouă perchesiţie.

Totul s'a petrecut într'o clipă!..

Polonezii au avut totuşi norocul să fugă neobservaţi. Prin ce minune am avut timp să-i previn, nu ştiu. Mărturisesc, însă, că, în clipa aceia, am văzut moartea cu ochii, mai apropiată chiar decât în timpul bombardamentelor,

Ofițerii republicei înfrânte au plecat, dar, peste puțin, au venit după dânșii nouă soldați polonezi, fugari și ei. Servitoarele nu mai puteau de frică. Degeaba le incurajam, cum puteam, spunându-le că vor fi decorate pentru că s'au purtat ca niște adevărate eroine, scăpând dela moarte niște compatrioți de ai lor. Mai mult succes a avut abia un alt argument: soțul uneia dintre ele era plecat la Varșovia, care încă nu capitulase.

„De unde știi", îi spuneam eu: „că nu se află și el în aceiași situație, și-l va ocroti și pe el cineva, dacă și tu vei avea grijă de acești nenorociți"...

Când, după predarea Varșoviei, soțul i s'a întors teafăr acasă, cu lacrămi de bucurie și-au adus aminte de vorbele mele și mi-a mulțămit.

Coincidențe și minuni, la fiecare pas!

O servitoare dintr'o vilă vecină, părăsită de stăpâni, găsește in pădure două cadavre de soldați polonezi și în unul dintre morți își recunoaște fratele.

La inceput, Germanii nu i-au dat voie să se apropie de morți. Din fericire avea la ea o fotografie a fratelui său. A arătat-o soldaților germani, și a căpătat, astfel, ingăduința să-i ingroape pe amândoi. Cu mâinile ei a făcut sicriile și groapa. Toate acestea – sub focul de artilerie și zgomotul elicelor de avioane, cari acopereau cerul deasupra noastră, indreptându-se spre Varșovia.

Intr'o vilă din localitate, stătea, înainte de războiu, o familie: bunicul cu doi nepoți și mama copiilor, care-și avea serviciul la Varșovia, unde a și rămas in timpul luptelor. Când

a văzut bătrânul că toată lumea pleacă în capitală, a trimis şi el pe nepoţi la mama lor, dar când s'a intors de la gară acasă, şi-a găsit fata, venită din Varşovia cu ultimul tren, ca să fie impreună cu ai săi.

Copiii aveau să rămână singuri sub bombe!

Niciun tren nu mai pleca spre capitală. Bătrânul n'a mai putut să îndure suferinţele şi imputările mute ale fiicei sale şi s'a dus pe jos, furişându-se printre liniile duşmane, spre Varşovia, după copii.

Toată lumea la noi aştepta să afle desnodământul acestei tragedii. După căderea Varşoviei — o adevărată minune: bătrânul s'a întors cu amândoi nepoţii teferi!

In vila noastră, trăiam necontenit într'o atmosferă penibilă de nesiguranţă şi frică. In fiecare zi se întâmpla ceva nou! Printre altele, îmi amintesc de o vizită foarte neplăcută a unor vagabonzi, cari pretindeau că erau soldaţi polonezi, arătându-ne plăci de metal rotunde cu însemnarea numelui şi religiei fiecăruia, cum se întrebuinţau în armata polonă pentru eventuala identificare a celor căzuţi în lupte. Li s'a dat, după obiceiul vilei, de mâncare; ni-au mai cerut pe deasupra şi haine groase de-ale proprietarului. Aceasta, însă, era greu de făcut fără voia stăpânilor adevăraţi. Ni-au ameninţat atunci că ne vor lua totul cu de-a sila. Rezistenţa noastră şi luptele din jurul nostru, cari deveneau tot mai inverşunate şi mai strânse, i-au împiedecat să-şi pună planul de jaf în aplicare.

Erau ultimele zile înaintea căderii Varşoviei. Capitala fusese bombardată din toate părţile:

din aer și de pe pământ. Avioanele germane, profitând de zilele neobișnuit de senine, zburau cu sutele în direcția Varșoviei, care se apăra cu o energie supraomenească în mijlocul focului. Stoluri de păsări speriate zburau, zăpăcite, jos, deasupra noastră, ne mai găsindu-și drumul printre uriașele mașini zburătoare. Noaptea nu se mai putea dormi de bubuitul tunurilor.

De la noi se vedea orașul arzând; ziua cerul era acoperit de fum negru, noaptea devenea roșu.

Dar într'o zi, totul se liniști. Am înțeles că Varșovia capitulase.

Ceva mai târziu, am ieșit împreună cu Jadea, servitoarea noastră, după pâine, care ni se sfârșise și se găsia cu greu la noi în localitate, unde se introdusese, odată cu intrarea trupelor germane, sistemul cartelelor. Deodată, văzui lumea alergând spre șosea și strigând:

„*Jeńcy! Jeńcy!*" (Prizonierii! Prizonierii!)

Coloane nesfârșite de soldați polonezi dezarmați se târau cu greu de-a lungul drumului. Unii din ei cădeau de oboseală, dar se ridicau din nou, cu fața smolită de praf. Ofițerii mergeau cu bicicletă, răniții și surorile de caritate în chesoane și căruțe. Era o armată întreagă fără arme, căreia nu-i vedeai capătul. Din când în când apărea, alături de această masă dezordonată de oameni, și câte un soldat german cu o mitralieră, montată pe motocicletă. Lumea din satele și vilele, așezate de-a lungul șoselei, se aduna, plângând de durere, de o parte și de altă a drumului. Vorbea cu prizonierii, întrebându-i de Varșovia și împărțindu-le de ale mâncării.

Câţiva prizonieri, profitând de lumea ingrămădită in jurul lor, au izbutit să se ascundă, amestecându-se prin mulţime. Unii dintre ei au fost, probabil, observaţi şi prinşi de soldaţii germani, fiindcă am auzit ceva mai departe împuşcături...

Intr'o zi ne-am pomenit cu nişte oaspeţi noui. A intrat la noi cavaleria germană. Comandantul escadronului cu adjutanţii lui s'a oprit la vila noastră. Dela ei am aflat, ce se petrecuse în ultimul timp, căci, ne având nici radio, nici ziare, nu mai păstram nici o legătură cu lumea. Ne-au povestit despre intrarea trupelor sovietice în Polonia, despre plecarea guvernului polon în România, despre distrugerea Varşoviei şi capitularea cetăţii Modlin.

Iar peste câteva zile, reparându-se de către Germani uzina noastră electrică, am putut asculta pe ascuns la un post de radio, care intâmplător rămăsese nedistrus într'o vilă vecină. Seara, la ora 9, se dădea un comunicat polonez din Londra. Ne adunam cu toţii, inclusiv câinele *Bomba*, într'o cameră părăsită, întunecoasă şi umedă, şi acolo, tremurând de frig şi de frică (folosirea aparatelor de radio fusese oprită de Germani sub pedeapsa cu moartea), ascultam noutăţi din lumea intreagă. Se dădea, tot din Londra, un comunicat în limba română, din care am aflat de toate câte se petreceau în România, atât de aproape şi, totuşi, atât de departe de mine. Nu-mi venea să cred că mi s'a tăiat drumul meu obişnuit spre ţară, prin Lwow, şi eram disperată, ne mai întrezărind vreo altă posibilitate de întoarcere acasă.

De aceea, de-abia aşteptam să pot merge

la Varşovia, unde speram să-mi lămuresc situaţia. Mă neliniştea şi soarta prietenei mele, plecată acolo sub bombe, şi a câtorva profesori, rămaşi în capitală pe tot timpul bombardamentului. Nu se dădea, însă, deocamdată, voie nimănui să intre în Varşovia.

In aşteptarea permisiunei speciale, mă perfecţionam, cum puteam, în limba polonă, citind clasici polonezi, pe cari-i găsisem cu prisosinţă în biblioteca prietenei mele şi punând pe Jadea să-mi recite poezii patriotice, din cari mai ales una mi-a rămas în minte, mişcându-mă adânc. Era cunoscuta poezie a lui Słowacki: *„Smutno mi, Boże !"* (Sunt trist, o Doamne!) In ea poetul exilat se plângea că nu se poate întoarce acasă. Ce bine îl înţelegeam, când se adresa pasărilor, cari se îndreptau spre ţărmurile dorite, când îşi aducea aminte de copilul său, care acolo, departe, se ruga pentru întoarcerea lui, dar în zadar, deoarece poetul îşi dădea seama că:

„...modlitwa dziecka nic nie może"!

(nici rugăciunea copilului nu poate ajuta cu nimic).

— „O fi având dreptate?" mă gândeam eu: „Oare, nici eu nu mă voi mai întoarce la ai mei? Şi rugăciunea copiilor mei va fi şi ea în zadar?" Mă sufocau lacrămile în nopţile lungi de insomnie.

Jadea, văzându-mă cât eram de tulburată, s'a oferit să-mi citească în fiecare seară cu glas tare, înainte de culcare, ceva „interesant", după chibzuinţa ei. A ales o carte, unde era vorba de războiul din 1914, cu po-

vestiri sângeroase despre lupte de artilerie, bombe, etc., adică lucruri, prin cari abia trecusem şi noi. Nu pot spune că, după acest tratament, somnul mi s'a făcut mai liniştit...

In sfârşit, am căpătat permisia să plec la Varşovia şi m'am grăbit să părăsesc ospitaliera vilă *Jadwiga*, unde trăisem o viaţă atât de neobişnuită, nu lipsită totuşi de un rost al ei. Ce avea să mă aştepte, însă, in Varşovia distrusă, despre care se povesteau lucruri de necrezut, nu ştiam.

Am pornit deci la drum, cu spaima in suflet, aşteptându-mă la orice. Eram aproape de mahalalele, incă fumegânde, ale oraşului, când am zărit un moşneag, legat la cap, care se grăbea să iasă din capitală. M'am apropiat de el şi cu glasul şovăitor l-am rugat să-mi lămurească ce e cu Varşovia. N'a vrut, insă, să stea de vorbă cu mine. A intors capul spre capitala părăsită, a dat din mână cu desnădejde şi a ingânat numai:

„*Gruzy i trupy*!" (Ruine şi cadavre!).

VII.

GRUZY I TRUPY

Mi-am adus aminte de vorbele bătrânului, când am intrat în oraşul devastat.

Primul lucru, care m'a izbit, a fost un miros greu, pestilenţial, in care recunoscusem duhoarea cadavrelor. Apoi, străzi intregi cu case arse şi ruinate, trotuare găurite de schije, grămezi de fire telegrafice rupte, resturi de vagoane de tramvai şi autobuze ciuruite de gloanţe. La intrarea în capitală am observat un tanc nemţesc ars şi strivit de explozia unei mine. Mi s'a explicat că toate intrările principale in oraş au fost minate de Polonezi şi că multe tancuri germane au sărit astfel în aer în timpul asaltului împotriva Varşoviei.

Străbătând mai departe ruinele capitalei, am observat că mai toate grădinile erau prefăcute in cimitire, pline de morminte improvizate, cu cruci albe, simple, uneori împodobite cu mici statui, culese probabil de prin ruinele bisericilor. In jurul crucilor umbla lumea, în căutarea rudelor dispărute.

Am trecut pe lângă biserica Sfintei Cruci, care mă impresionase atât de mult în ajunul războiului.

„Ce s'a intâmplat, oare, cu inima lui Chopin?" imi ziceam, şi am intrat s'o văd. In

mijlocul ruinelor și dărâmăturilor de statui și icoane, am regăsit urna cunoscută, atinsă numai de un glonț.

— „Inima lui Chopin rănită, inima Poloniei zdrobită!“ mă gândeam, privind Varșovia ruinată, mergând tot înainte spre centru. N'am putut, însă, distinge nici una din străzi, nici una din casele cunoscute. Acolo unde era altă dată gara principală — un loc gol; castelul renumit din Vechiul Oraș, o ruină; teatrele, toate arse. Pe străzile principale, *Nowy Świat* și *Marszalkowska*, n'a mai rămas nici o clădire întreagă.

In schimb, s'au păstrat pe alocuri, printre ruinele fumegânde, tablițe cu indicația: „*Do schronu!*“ (Spre adăpost!), pe o linie separată cari duceau spre adăposturile prăbușite, cu sute de oameni, îngropați de vii sub ele.

Nu voiu putea uita nici aspectul Școalei Militare, vestite în istoria Poloniei, printre ruinele căreia a rămas nevătămată numai însemnarea:

„*Honor i Ojczyzna*!“ (Onoare și Patrie!)

Pentru mine, imaginea cea mai tristă a războiului era în bibliotecile și în arhivele, distruse de focul bombelor incendiare. Printre ruinele Institutului Oriental, am cules resturi de hârtii arse, cari conțineau materiale, privitoare la Muntenia și Moldova, și un plic, pe jumătate distrus de foc, adresat profesorului Nicolae Iorga. Nu mai existau nici frumoase muzee unde rămâneam altădată ceasuri întregi înaintea tablourilor lui Jan Matejko și a altor maeștri ai picturii polone. Nu mai puteam lucra la Arhivele Statului, nimicite, cu hârtii împrăștiate printre dărâmăturile clădirilor. Oriunde mă

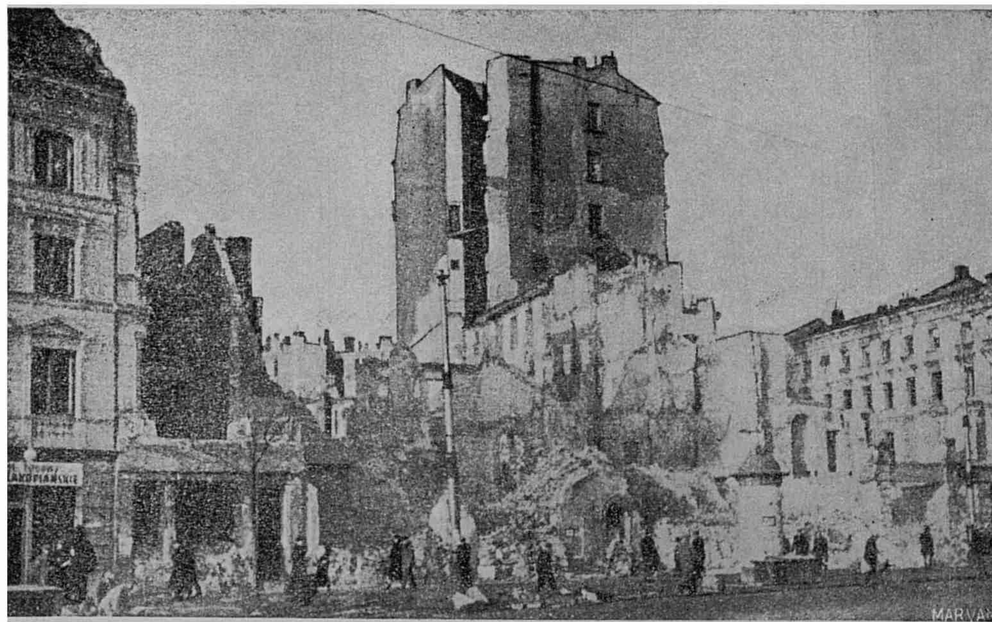

Fig. 3. — Unul din aspectele obişnuite ale Varşoviei bombardate.

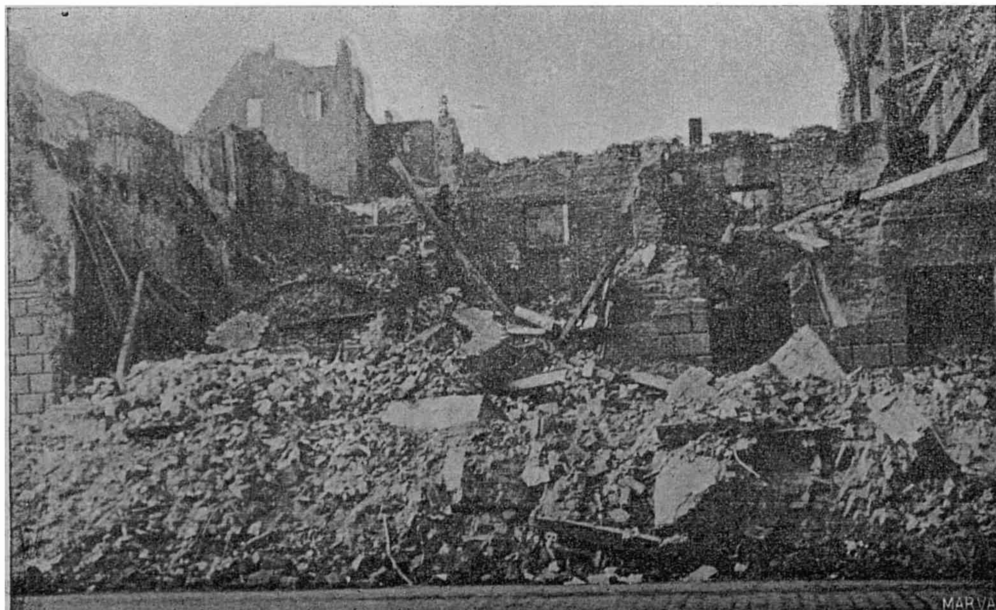

Fig 4 — Aspectul străzii „Nowy Swiat", una din arterele comerciale principale ale Varşoviei.

Fig. 5. — Piața Krasińskich.

Fig. 6. — Ruinele cinematografului „Europa".

Fig. 7. — O vedere din strada principală „Marszalkowska".

Fig. 8. — Birja Varşoviei. Locul unde, cu trei săptămâni înainte, bătea pulsul comercial al capitalei.

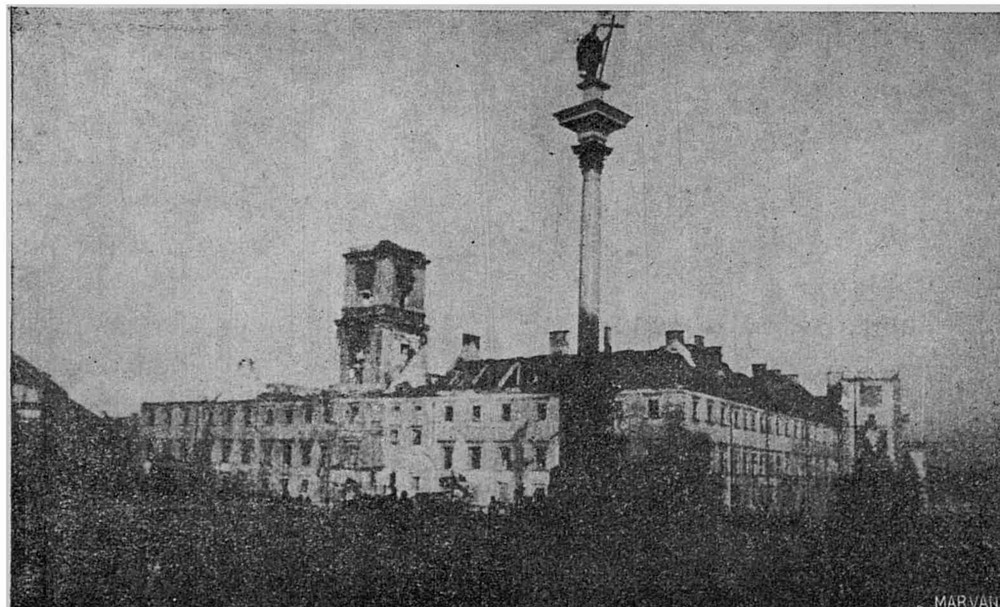

Fig. 9 — Ruinele renumitului castel regal.

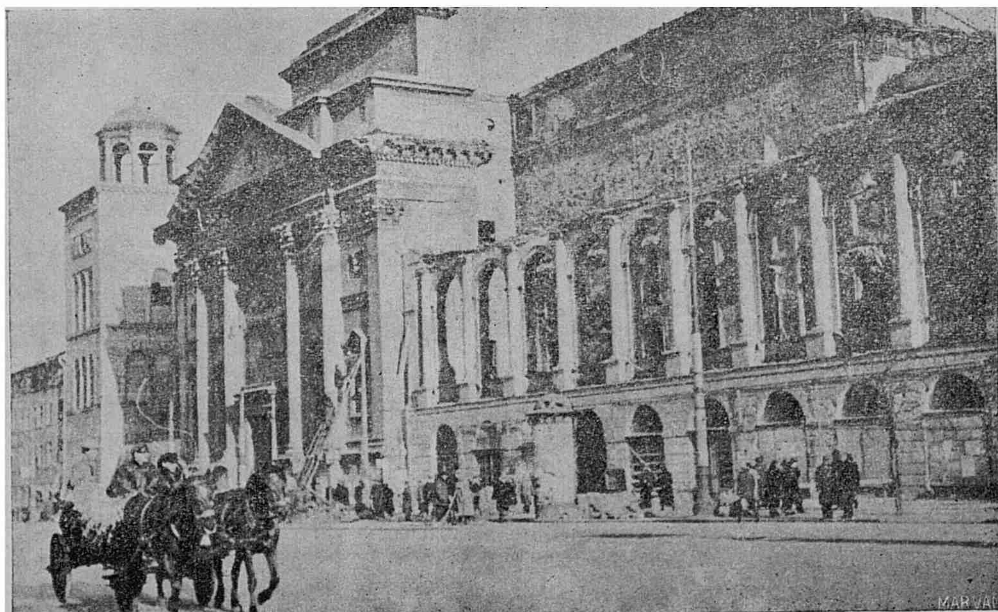

Fig. 10. — Rămăşiţele unui muzeu din Varşovia.

Fig. 11. — Ruinele „Hotelului Englezesc", unde a locuit Napoleon I.

Fig. 12. — Biserica evanghelică distrusă.

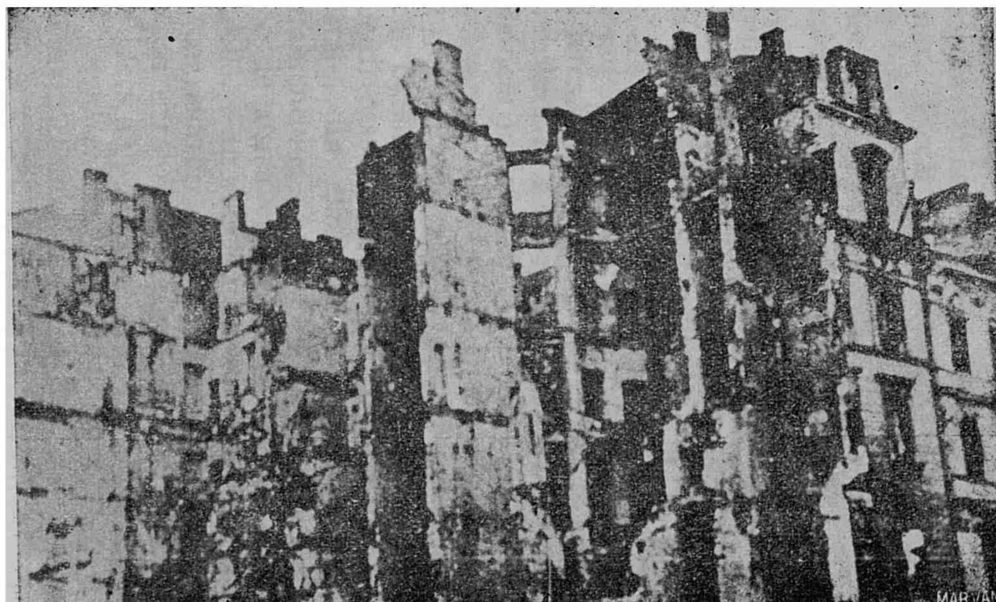

Fig. 13 – Suburbiile oraşului arată nu mai bine decât centrul.

duceam, găseam ruine peste ruine, care arse, biserici fără cruci și fără acoperișuri, fără geamuri, toate înegrite de foc și de fum.

Iar peste această tristă panoramă, plutea duhoarea de cadavre, care te silea să ții batista la nas. Trecând pe lângă casele dărâmate, ți se înfățișa un spectacol înfiorător: mii de oameni, rămași pe jumătate îngropați în moluzul ruinelor, mii de stîrvuri intrate în putrefacție... În zilele calde, acest miros devenea deadreptul insuportabil: pătrundea în casele cu geamuri sparte și umplea toate ungherele. Lumea se aștepta cu groază la epidemii.

— „Numai gerul ar putea să ne scape!“ spuneau varșovienii, tremurând de frig în case fără ferestre, fără lumină și apă. Dorința lor s'a împlinit și a început... să ningă. Tremuram în hainele mele ușoare de vară, până când am căpătat dela prietena mea o blană scurtă, cu care mă înveleam și noaptea. D-na G. a scăpat, ca să zic așa, foarte ieftin de pe urma nimicirii orașului: bombele i-au distrus numai jumătate din clădirea unde stătea, iar din apartamentul ei — numai o singură cameră. Acest noroc de a-și avea casa măcar pe jumătate locuibilă, l-au avut puțini din locuitorii Varșoviei, trei sferturi din locuințele capitalei fiind arse sau dărâmate la pământ. Cam în aceiași stare „fericită“, adică numai pe jumătate distrusă, se găsea și Ambasada României, Ministerul Instrucțiunii, căminul de studente unde stăteam, și Biblioteca Universității, ocupată acum de poliția germană.

Pe bătrânul profesor, Tadeusz Zieliński, o podoabă a filologiei clasice, savant cu renume mondial, atât de cunoscut și la noi, l-am regăsit

acum mutat din apartamentul său de la Univer sitate, care arsese, într'o altă casă, unde i se dăduse o cameră mică, goală, cu geamurile sparte. Zăcea în pat bolnav, îmbrăcat în paltonul de iarnă, cu căciula pe cap şi mănuşile de lână în mâini, învelit cu fel de fel de haine călduroase. Când m'a văzut, a zâmbit trist şi mi-a spus:

„Iată în ce situaţie ridicolă mă găsiţi acum!"

Ridicolă!? Mi s'a strâns inima de durere. Mi-am adus aminte de strălucita primire ce i s'a făcut de către Universitatea noastră din Bucureşti, cu câteva luni înainte de războii, de conferinţele lui docte şi vioaie în acelaş timp, cari au stârnit admiraţia tuturor, de casa lui ospitalieră, unde am petrecut ceasuri fericite de comuniune sufletească cu el şi cu fiica lui, într'o atmosferă caldă de sinceră prietenie. Înalt, cu frumoasă-i barbă albă răsfirată, zăcea acum înaintea mea ca statuia unui zeu, doborit de furtună. Iar fiica lui, bolnavă şi ea, alerga prin târg după o bucată de pâine...

Am vrut să-i fiu şi eu de vreun folos. Ocazia s'a prezentat numai decât. Dorea să plece la Muenchen, unde fiul său era profesor la Universitate. Dăduse o cerere autorităţilor germane, dar nu-i venea nici un răspuns. Polonezilor li era foarte greu să pătrundă la comandaturile germane, unde trebuiau să aştepte zile întregi ca să fie primiţi. Cu paşaportul meu, al unei ţări neutre, am izbutit să îndeplinesc acest oficiu mult mai repede, lămurind situaţia veneratului maestru şi aducându-i apoi vestea îmbucurătoare că Germanii au dat toată atenţia cauzei sale.

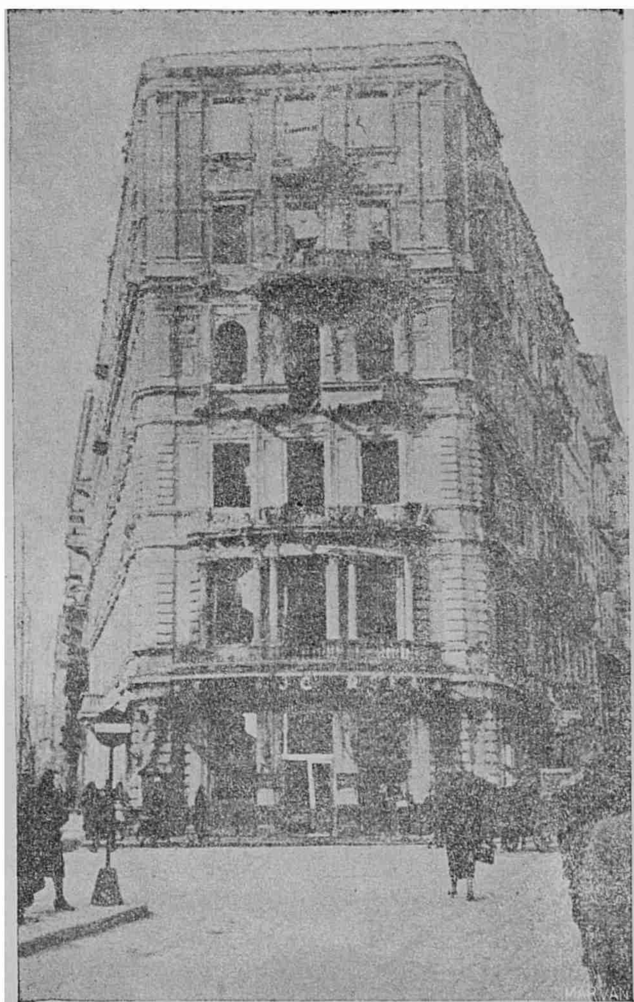

Fig. 14. — Aspectul caselor, distruse numai pe jumătate.

Fig. 15. — Cimitirul improvizat pe una din străzile Varşoviei. In jurul mormintelor umblă lumea in căutarea rudelor dispărute.

Fig. 16. — Morminte la fiecare pas.

VIII.

ALTĂ VIAŢĂ ÎN VARŞOVIA

Am căpătat, in sfârșit, un „Ausweiss" şi eu, pentru ca să plec în ţară prin Germania, dar a trebuit să aştept o bună bucată de vreme ca să pot porni spre acasă, deoarece toate liniile ferate din jurul Varşoviei erau distruse, iar cele ce se restabileau, erau destinate exclusiv trupelor germane, populația civilă ne prea având voie să călătorească prin ţară.

Poate că începuseră de atunci epidemiile, de cari, totuşi, nu se vorbea încă; dar într'o zi am aflat că ieşirea din Varșovia era oprită pentru toţi.

Nesiguranţa mă îngrozea. Nu mai aveam bani, iar viaţa devenea din ce în ce mai scumpa și mai grea; pâinea lipsea cu desăvârşire!

Lumea mai nenorocită căpăta ceva de mâncare dela Germani, dar pentru câte o farfurie de supă era nevoită să stea, tremurând de frig, ceasuri întregi pe străzi, formând cozi nesfârşite, „ca in Rusia Sovietică", cum spuneau Polonezii.

In zilele asediului, foametea a atins proporţii grozave. In timp ce ghiulelele șuerau pe deasupra, femei și copii și chiar oameni în toată firea

erau văzuți repezindu-se în stradă asupra cailor uciși de schije, tăiau bucăți de carne din ei și fugeau să le frigă cum și unde puteau...

Prăvăliile, pe jumătate arse, erau prădate sub focul avioanelor. Hoți mai îndrăzneți și mai lacomi pătrundeau și în locuințele părăsite, pe jumătate distruse, unde unii dintr'înșii și-au găsit moartea printre zidurile prăbușite peste ei. O parte din lucrurile de furat se vindeau acum pe străzi cu prețuri fabuloase. Lumea rămasă fără îmbrăcăminte, cumpăra de toate și plătea cât i se cerea.

Pe străzi vedeai fel de fel de negustori clandestini, cari fugeau, încotro vedeau, îndată ce apăreau soldații germani.

Câte o femee, bine îmbrăcată, oferea, pe ascuns, trecătorilor țigări sau alte mărunțișuri, de cinci ori mai scumpe decât „înainte de războiu". Clienții de ocazie se indignau, dar până la urmă cumpărau...

„*Zrobili z nas nowa Abisynic* (lit. pol.)! (Au făcut din noi o nouă Abisinie [1])", spuneau unii dintre ei, privind cu jale în jurul lor.

Nu auziai pe străzi decât povestiri nesfârșite despre întâmplările din timpul bombardamentelor și mai ales două cuvinte repetate într'una:

„*Zyje! Zabity!*" (Cutare trăește! Cutare a fost omorît!).

Cei scăpați dela moarte se îmbrățiașau de bucurie și se felicitau printre aceste mormane de ruine, unde nici o casă nu rămăsese neatinsă și fără morții ei. Era cu neputință de stabilit numărul exact al morților și răniților din capitală, mai ales a acestora din urmă, fiindcă

Fig. 17. — Femei şi copii erau văzuţi repezindu-se in stradă asupra cailor ucişi...

Fig. 18. — Altă viață în Varșovia bombardată.

Fig. 19. — Pe străzi fel de fel de negustori clandestini.

erau transportați de mai multe ori dintr'un loc într'altul, unele spitale fiind pe dea 'ntregul distruse în timpul bombardamentului. La aceste evacuări eroice ale răniților sub focul avioanelor, a luat parte și o doctoră basarabeancă, fiica doctorului Baluță din Chișinău, măritată cu un Polonez și stabilită mai de mult la Varșovia.

— „Să nu ni se mai pomenească de acum înainte de Pompei, Neron, cataclisme și cutremure!" spuneau cei rămași în viață: „Ce am văzut noi, nu se poate compara cu nimic".

Nervii unora dintre ei n'au putut, însă, suporta grozăviile prin cari trecuseră.

Pe străzile Varșoviei devastate au început să apară nebuni. Într'o zi am întâlnit un tânăr, care umbla, râzând cu hohote, sunând dintr'un clopoțel, găsit cine știe unde, și strigând:

„Actul întâiu! Hitler intră în Varșovia! Actul al doilea!..." N'am ascultat ce a mai fost în actul al doilea: m'a apucat o adevărată groază și am alergat cât puteam mai repede ca să nu-l mai aud.

Se povestea cum a înebunit o speakeră de la radio, văzând cum se prăbușeau pereții în jurul ei.

Cu toate că se sfârșise oarecum cu primejdiile obișnuite ale războiului, care se încheiase, ne-am pomenit într'o zi cu neplăceri noui, neașteptate. După câteva zile de ploae și ninsoare, casele arse, mai ales blocurile mari, au început să se prăbușească una după altă, îngropând sub ele de vii pe toți câți treceau pe lângă ele. Circulația devenise un act de eroism. Treceai pe stradă, cercetând cu spaimă pereții caselor, pe jumatate ruinate, cari abia se mai țineau în picioare. Uneori trebuia să-ți schimbi drumul,

ocolind pe alte străzi clădirile mai ameninţătoare. In piaţa teatrului, resturile de ziduri ale restaurantului „Oaza" au îngropat, prăbuşindu-se, peste cincizeci de pensionari, cari formau o coadă nesfârşită în faţa comandamentului german, aşteptând să li se lămurească situaţia. Am văzut cum, supraveghiaţi de soldaţi germani, evreii lucrau la desgroparea bieţilor nenorociţi (Germanii întrebuinţau deocamdată numai pe evrei pentru diferite corvezi în Varşovia).

Noaptea ne-au trezit nişte detunături puternice. Urechea, învăţată cu toate nuanţele bubuiturilor, ştia acum să distingă artileria grea de cea uşoară şi de bombele aeriene. Era, însă, ceva cu totul nou: armata de ocupaţie făcea să explodeze cartuşe cu dinamită, ca să distrugă resturile caselor bombardate.

Unele case se dărâmau, altele se reparau în grabă, străzile se curăţau de mormane de ruine, pretutindeni se făcea ordine. O viaţă nouă începea să se organizeze în capitala polonă, ocupată de trupele Reichului.

Se vorbea, totuşi, că va fi prea greu de refăcut ceiace fusese odinioară Varşovia şi că autorităţile germane aveau de gând să mute centrul regiunii ocupate la Lodz, mare oraş industrial, singurul din toată Polonia, rămas aproape neatins de bombardamente. Acolo urma să plec, ca să capăt o viză germană, care mi se cerea, în afară de „Ausweiss"-ul obţinut. Aşteptam numai permisiunea să ies din Varşovia.

Deodată, însă, ca prin minune, totul s'a schimbat pentru mine.

Eram în vizită la o cunoscută a mea, domnişoara B., secretara ambasadei chineze, care rămăsese la Varşovia, singura dintre funcţio-

narii ambasadei, în aşteptarea vreunei veşti din partea şefilor ei, refugiaţi la Königsberg în timpul luptelor.

Deodată, un Chinez apăru pe pragul uşii.

— „Domnul Wang!" strigă domnişoara B., cu bucurie.

Era şeful ei, sosit cu trenul special diplomatic din Berlin. De la dânsul am aflat că şi consilierul nostru de ambasadă venise cu acelaş tren şi că în momentul de faţă puteam să-l găsesc la ambasada română, unde am şi alergat într'un suflet.

D. consilier era înconjurat de fel de fel de lume, care-i cerea ajutor. Erau Români, rămaşi, ca şi mine, în Polonia, fără bani şi fără vreo posibilitate să plece acasă. Printre ei era şi o Româncă, care plângea, povestindu-ne cum soţul ei fusese omorît pe stradă: o schijă de obuz l-a nimerit în pântece şi i-a prăpădit şi chimirul, unde-şi păstra banii, toată averea lor.

D. consilier m'a împrumutat cu câteva mărci germane (zlotul îşi pierduse jumătate din valoarea lui obişnuită şi valora, în loc de o marcă, jumătatea ei) şi a primit să ia cu sine o scrisoare pentru ai mei acasă.

A doua zi dânsul urma să plece înapoi la Berlin, iar de acolo la Bucureşti.

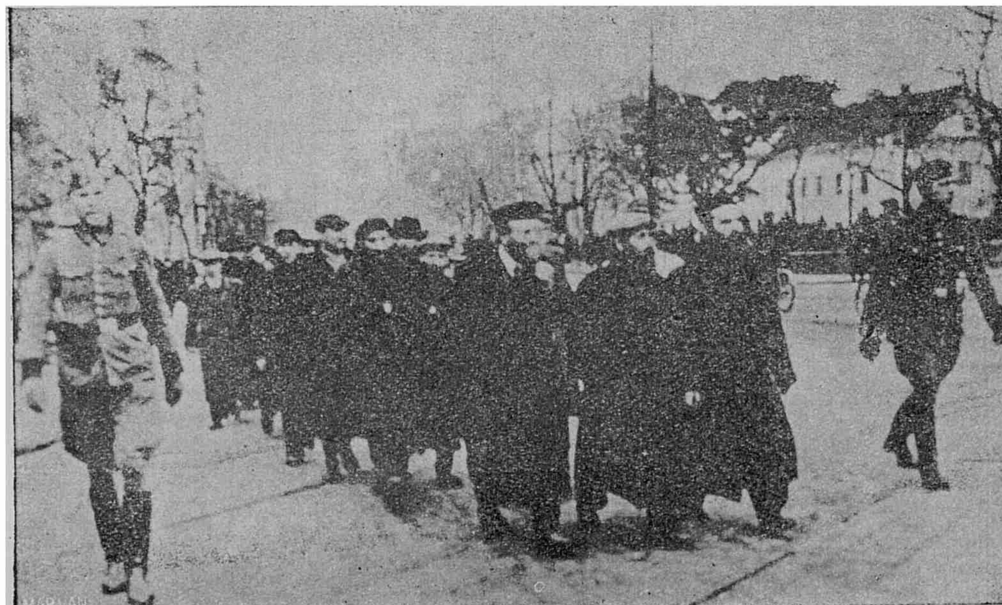

Fig. 20. — Evrei duşi la corvezi.

Fig. 21. — Pentru munci mai periculoase erau intrebuinţaţi numai evrei.

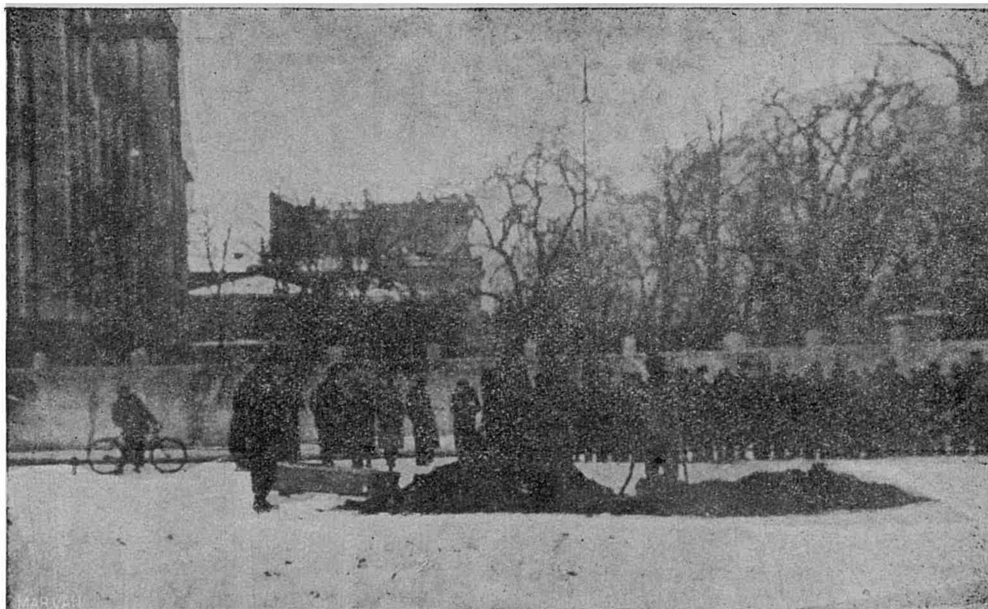

Fig. 22. — Capitala, prefăcută in cimitir, incetul cu incetul se liberează de morminte.

Fig. 23. — Orașul mort...

IX.

IN TRENUL DIPLOMATIC

Nu voiu uita niciodată ziua aceia posomorită de toamnă, în care am izbutit, în sfârşit, să părăsesc Varşovia.

La amiază m'am dus la comandamentul german, unde mi s'a spus că aş putea căpăta viza dela fostul ambasador al Reichului în Polonia, venit şi el cu trenul diplomatic. Ca să-l găsesc, n'aveam decât să fiu la gară (mai bine zis pe locul, unde fusese gară), cu o oră înainte de plecarea trenului, ceiace am şi făcut.

In aşteptarea diplomaţilor, mă plimbam pe peron, în faţa trenului elegant, venit parcă din altă lume în această ţară tristă şi distrusă, când deodată zării două doamne cu valize în braţe, îndreptându-se către unul din vagoanele trenului. Mi s'a explicat că erau nemţoaice, supuse poloneze, cari au cerut voie să plece din Polonia cu acest tren.

— „Va să zică, se primesc şi femei în trenul diplomatic" mă gândii eu şi deodată mă hotării să-mi încerc norocul. Nu era prea greu de găsit şeful trenului, un ofiţer german, cult şi corect, care a înţeles îndată situaţia excep-

4

ţională, în care mă aflam. I-am explicat toată drama mea şi — minune! — îmi dădu voie să călătoresc cu diplomaţii pană la Berlin.

— „Nu mai aveţi, însă, timp să vă întoarceţi în oraş după bagajul d-voastră", m'a prevenit el. Nici vorbă de aşa ceva! Eram atât de fericită că pot pleca acasă, încât nici prin gând nu mi-a trecut să mă mai întorc după lucruri, riscând astfel să pierd singura ocazie de plecare, care mi se prezentase.

Un vagon de clasa a doua s'a pus la dispoziţia acelora, cari erau primiţi în acest tren în mod excepţional. Intr'un compartiment cu mine se găsea o tânără de o frumuseţe rară, o Poloneză, dar, din fericire pentru ea, supusă... boliviană, care a reuşit să fie primită în acest tren, graţie intervenţiei consulului ţării sale adoptive.

Mi-a povestit tragedia ei.

In timpul bombardamentului Varşoviei, s'a dus la nişte vecini. Când s'a întors, casa, cu familie cu tot, dispăruse: nu rămăsese decât o ruină. O prietenă i-a dat ceva de ale îmbrăcămintei şi a sfătuit-o să se adreseze consulatului Boliviei, unde tânăra fată a găsit ajutor şi adăpost. Acum se ducea în Bolivia, la nişte rude, rămase acolo din timpul emigrărilor poloneze mai vechi. Mă uitam la ea şi mă gândeam că nu numai oamenii s'au înduioşat de frumuseţea ei fragedă, dar şi bombelor, cari au cruţat-o, parcă le-ar fi părut rău s'o distrugă.

In momentul acela, tânăra Poloneză era foarte îngrijorată să nu ni se întâmple ceva nouă, femeilor, în trenul plin de ofiţeri germani, despre cari îşi închipuia lucruri nu tocmai plă-

cute. Căutam s'o liniştesc cum puteam, povestindu-i de atitudinea corectă a Germanilor, de care am putut să mă conving în timpul şederii mele în vila *Jadwiga*.

„Nu vedeţi, oare", îi spuneam eu, „că nimeni nu intră în compartimentul nostru? Apoi şi diplomaţii noştri sunt în acelaş tren cu noi! Să nu vă fie frică de nimic".

Tocmai când credeam că am reuşit s'o conving, aud că cineva bate la uşe. Fata a tresărit şi cu ochii speriaţi s'a uitat la mine. In uşă a apărut şeful trenului, însoţit de un alt ofiţer, şi, foarte amabil, s'a interesat dacă am mâncat ceva înainte de plecare. I-am răspuns negativ. „Nu vă puteţi duce la wagon restaurant", ni-a spus el: „vă trimit, însă, masa în compartiment".

Peste puţin timp, a apărut chelnerul cu o tavă mare, încărcată cu fel de fel de bunătăţi. Ne-am uitat una la alta cu acelaş gând şi apoi, după plecarea chelnerului, ne-am repezit asupra mâncării cu o poftă de nedescris. Prima dată dela începerea războiului am văzut o masă atât de îmbelşugată!

Neliniştea fetei totuşi creştea. Ea s'a transformat într'o adevărată groază, când însoţitorul trenului ne-a condus în wagon-lit, unde ne aşteptau paturile cu aşternuturi curate şi era atât de cald, încât am putut să dormim comod, scoţându-ne hainele, tot pentru prima dată dela începerea războiului... Am avut grijă să ne închidem cu toate lanţurile şi cheile existente, şi in scurt timp am adormit tun. Nu ştiu, cât timp a durat starea aceasta fericită. La un moment dat, însă, am sărit, auzind un sgomot puternic. Cineva bătea la uşe, strigând să-i des-

chidem cât mai repede. De data aceasta m'am speriat și eu. Nu era, însă, nimic de făcut. Cu toate protestările fetei, m'am încumetat să întredeschid ușa, și când colo... ce să vezi? O tavă mare cu friptură și fructe, masa de seară pentru noi, la care nici nu ne așteptam!

Dar, la drept vorbind, nu mai aveam poftă de mâncare, nefiind deprinse cu atâtea rânduri de mâncare pe timp de războiu. Somnul nostru, însă, fusese deja intrerupt și, tulburate, nu mai puteam să adormim. Ne uitam pe fereastra trenului la gări, toate ruinate, pline de soldați germani, cari, observându ne, ne salutau sgomotos cu „*Heil Hitler*!" al lor, și ne gândeam fiecare la ținta călătoriilor noastre, care ne părea foarte greu de atins pe timpurile acestea nesigure și crude.

In sfârșit, amica mea ocazională a luat să citească o carte, pe care o avea cu ea, dar în curând a adormit, lăsând-o să cadă jos. Incet, ca să n'o trezesc, am ridicat cartea și am început s'o răsfoesc.

Era o Psaltire.

Ochii mei au căzut pe psalmul 90, și cuvintele regelui David, străbătând mileniile, au sunat în inima mea ca o încurajare sacră :

„Nu te vei teme de nălucă noaptea, de săgeata, ce zboară ziua... Cădea-vor mii la stânga ta, și la dreapta ta zeci de mii, iar de tine moartea nu se va apropia... Că a poruncit îngerilor săi să te păzească în toate căile tale. Și pe mâini te vor ridica, ca să nu se lovească de piatră piciorul tău..."

X.

SPRE ŢARĂ

Până acasă am călătorit de minune, ca un fel de răsplată pentru ceiace indurasem atâtea săptămâni.

Trenul diplomatic ajunsese la Berlin la ora exactă, ca in timp de pace. Am fost indată condusă la legaţia noastră, unde am găsit pe consulul nostru, prinţul C. Karadja, care s'a ocupat in mod special de repatrierea mea. Mi-a luat toate vizele şi a trimis să mi se cumpere un bilet de tren până la Bucureşti. Apoi, m'a invitat la masă in familia lui, unde am fost primită foarte călduros. Mi-au cerut doar să-i scuz că nu au decât un singur fel de mâncare, cum se obişnueşte acum in Germania.

Mie, insă, după atâtea lipsuri şi peripeţii, totul imi apărea ca intr'un vis.

Masa mi s'a părut regească, Berlinul un oraş fericit, dar, ceiace mi se părea mai ciudat, un oraş intreg, nevătămat! Nu-mi venea să cred că pot merge cu toată siguranţa pe străzi, fără primejdia de a fi pe neaşteptate ingropată de vie sub dărâmăturile zidurilor bombardate. Nici

o biserică ruinată, toate muzeele și teatrele la locul lor! Din ochii mei nu putea să dispară imaginea Varșoviei nimicite, și mă simțeam oarecum stingherită în acest oraș mare, curat și ordonat.

E drept, că populația mi s'a părut ceva mai posomorâtă decât la Varșovia, unde, și după bombardament, lumea rămăsese vioaie și veselă, dar mi s'a explicat că așa e firea berlinezilor.

Pe străzi, așteptam la infinit autobuzele, cari treceau foarte rar. Mi s'a explicat că se face economie de benzină.

In atmosferă se simțea starea de războiu: alături de câte o instrucție pentru alarmele aeriene, lipite de ziduri, vedeai tablouri mari de propagandă, cari afirmau nevoia de colonii pentru Germania.

Fiind deprinsă cu ordonanțele severe, cari opreau intrebuințarea aparatelor de radio, m'am speriat, când am văzut că prințul Karadja ascultă la aparat, fără nici o teamă, vești din diferite țări, cu toate că stătea in aceiași casă chiar cu ministrul de externe von Ribentropp. Râzând, mi-a explicat că locuința unui reprezentant străin se bucură de privilegiul exteritorialității.

Am petrecut toată ziua cum nu se poate mai bine in mijlocul familiei ospitaliere a prințului Karadja.

Trenul meu pleca seara. Un intuneric de mormânt domnea pe străzi și pe peronul gării. Hamalul mă ținea de mână să nu mă pierd. Trenul spre Viena a venit arhiplin de militari. Toată noaptea a trebuit să stau in picioare, de vorbă cu ofițeri și soldați germani, cari se intorceau și ei din Polonia.

Din nou a trebuit să aud descrierea scenelor cunoscute din acest războiu, fulgerător şi crud, in care populaţia civilă se lupta cu îndârjire alături de resturile armatei, povestiri despre femei poloneze cari, după ce trăgeau în soldaţii germani, chiar după ce ţara le-a fost ocupată, au fost pedepsite cu moarte, chiar de unii din cei cari-mi povestiau toate acestea.

Printre altele, am auzit cum s'au întâlnit trupele germane cu cele sovietice. Totul a mers in mod normal, dar se petreceau în armata aceasta străină, spuneau ei, unele lucruri, neobişnuite pentru simţul de ordine pedantă al Germanilor. Li se părea, astfel, ciudată lipsa de disciplină la soldaţii ruşi. Aceştia fumau, alături de comandanţii lor, aceiaşi „mahorcă", învelită în hârtii simple, groase. Au observat, însă, cu mirare, că orice distrugere a bunurilor proprietarilor polonezi de către populaţia ucraineană, care s'a grăbit să se bucure de intrarea trupelor sovietice, se pedepsea cu moartea de armata roşie.

In tot timpul drumului meu, dela Berlin până la Budapesta, lumea îmi arăta o atenţie deosebită, îndată ce afla, de unde veneam. Trebuia să repet de nenumărate ori amănuntele întâmplărilor văzute şi trăite.

La Budapesta, o întâlnire neaşteptată cu un grup de Români. Erau redactorul ziarului „Universul", d. Al. Gregorian, cu soţia lui şi un alt ziarist, cari se întorceau la Bucureşti din Viena. Din nou, povestea, repetată de atâtea ori, despre peripeţiile mele, care a stârnit interesul deosebit al ziariştilor. După masa îmbelşugată, pe care mi-au oferit-o, am putut, în sfârşit, să adorm

după un drum atât de lung, fără să fiu tulburată de nimeni, deoarece publicul din tren, auzind că „o refugiată se intorcea din Varșovia", m'a lăsat să visez în pace până la București.

Acasă, scene de intâlniri cu lacrămi de bucurie nespusă! Familia mea își pierduse speranța, că mă voiu reintoarce acasă, mai ales după ce fusese înștiințată că nu mai figurez pe lista profesorilor la una din instituțiile, unde funcționam, fiind considerată —cu o complezență cam grăbită — ca ucisă în timpul bombardării Varșoviei.

Coincidență ciudată! Am sosit tocmai in ziua când profesorul Iorga își deschidea cursul, în care pomenea și despre războiul actual. M'am dus la Universitate, apărând înaintea tuturora ca o fantomă din lumea cealaltă!

Nimeni nu vroia să-și creadă ochilor, că mă vede. Mă întrebau cum am putut să scap, cum am putut veni, neatinsă de bombe, sănătoasă. Iar d. Iorga, văzându-mă, a zis, după obiceiul lui, simplu și domol: „Ai scăpat printr'o minune din infernul acela!".

Viața de toate zilele începea din nou pentru mine.

Iarăși cărți, biblioteci, lecții, iar în jurul meu oamenii așezați și liniștiți cu interesele lor de fiecare zi.

Polonia ruinată a rămas departe de mine, cu locuitorii ei înfometați și nenorociți. Dar nu o pot uita: o revăd mereu pe străzile ospitaliere ale Bucureștilor, în grupuri numeroase de refugiați, cu trăsăturile caracteristice ale fețelor și cu graiul lor expresiv și dur.

Aşezământul tipografic
„Datina Românească"
Vălenii-de-Munte
(Prahova)